

АКАЗІЯНАЛЬНАЯ КАНАТАЦЫЯ І ШЛЯХІ ЎЗНІКНЕННЯ АКАЗІЯНАЛЬНЫХ КАНАТАЦЫЙНЫХ ЗНАЧЭННЯЎ СЛОВА

Як вядома, асноўнымі сродкамі выражэння ўзуальных канатацый (дадатковых сэнсавых і эмацыянальна-экспрэсіўна-ацэначных значэнняў слова) з'яўляюцца: 1) само лексічнае значэнне слова, яго канатацыйная скіраванасць: *бамбіза, языкасты, плявузгаць*; 2) фармальныя паказчыкі – суфіксы і прыстаўкі эмацыянальна-суб'ектыўнай ацэнкі: *паэцік, хітражкі, даездзіца*; 3) пераносна-фігуральныя (метафарычныя) значэнні мнагазначных слоў: *калода, ануча, недапечаны, каркаць*. Акрамя таго, на характар канатацыі значна ўплывае гукавы “лад” слова, яго гукавое афармленне (т. зв. гукасімвалізм): *абдзірач, скупярдыя, тарахцець, дрыхнуць* і інш.

Але канатацыйныя значэнні могуць мець не толькі ўзуальны, але і аказіянальны характар. У пэўных кантэкстуальных умовах амаль кожнае слова можа стаць эмацыянальным, канатацыйна значымым. Сувязь эмацыянальных кампанентаў са словам можа мець індывідуальны характар. Побач з аб'ектыўна і ўстойліва замацаванай за словам эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкай вылучаюцца так званыя эмацыянальныя “напластаванні”, якія набываюць самыя разнастайныя па сваёй тэматычнай прыналежнасці лексічныя адзінкі [1]. Канатацыйныя значэнні аказіянальнага характару разглядаюцца часам як “дадатковыя адценні” слова, “дадатковы сэнс”, “тон”, “змест” або “семантычныя прырашчэнні” і г. д. Суб'ектыўныя асацыяцыі, якія пры гэтым узнікаюць, спрыяюць стварэнню пэўнага роду эмацыянальнага “арэолу” вакол слова [1]. Слова з прадметна-паняцыйным значэннем у пэўным маўленчым акце, у пэўным кантэксте можа напаяцца эмацыянальна-экспрэсіўным зместам, у выніку чаго ўзнікае эмацыянальна-экспрэсіўнае сузначэнне – з'ява маўленчая, кантэкстуальная [2]. У адрозненне ад узуальнай аказіянальнай канатацыі – чысты прадукт кантэксту, яна не ўваходзіць у моўную сістэму і, як вынік маўленчай дзейнасці, не фіксуецца слоўнікамі. Паколькі для ўзнікнення і выяўлення аказіянальных канатацыйных значэнняў слова кантэкст мае першаступеннае значэнне, то замест тэрміна “аказіянальная” часта карыстаюцца тэрмінам “кантэкстуальная” канатацыя. Аказіянальную канатацыю называюць “маўленчай”, “адгерэнтнай”, “факультатыўнай”, “індывідуальнай”, “суб'ектыўнай”, “сітуацыйнай”.

Важнасць вывучэння аказіянальнай канатацыі і сродкаў яе выражэння бяспрэчная, бо даследаванне аказіянальных з'яў любога тыпу спрыяе больш

глыбокаму пранікненню ў механізм тых моўных працэсаў, якія ўжо адбыліся або яшчэ адбудуцца ў мове. У параўнанні з канатацыйнымі ад прыроды лексічнымі адзінкамі словы з аказіянальным канатацыйным значэннем не з’яўляюцца “гатоўнымі” экспрэсіўнымі сродкамі мовы і таму сустракаюцца значна радзей. Каб надаць слову неабходны “арэол”, “тон”, яго трэба па-новаму асэнсаваць, стварыць для яго адпаведныя кантэкстуальныя ўмовы, а гэта – факт актыўнага ўмяшання ў мову, прыём вобразнай актуалізацыі слова, яго аказіянальнага “ажыўлення”. У выніку слова з прамым прадметна-нейтральным значэннем набывае здольнасць перадаваць пачуцці, эмоцыі, даваць характарыстыкі, ацэнкі.

Як ужо адзначалася, у ліку найважнейшых крытэрыяў адрознення аказіянальна-канатацыйнага слова ад узуальнага трэба назваць маўленчую сітуацыю – кантэкст і яго ўзаемадзеянне са словам, якое набывае ў гэтым кантэксце дадатковыя значэнні. У сувязі з гэтым у задачы даследавання ўваходзіць выяўленне і апісанне не толькі лексічных сродкаў перадачы аказіянальных канатацый, але і тых найбольш істотных, тыповых кантэкстуальных умоў, дзе яны набываюць гэтыя канатацыі.

Фактычны матэрыял сведчыць, што адзін з галоўных напрамкаў выяўлення аказіянальных канатацый і моўных сродкаў іх перадачы – вывучэнне лексічных сувязей слоў у кантэксце. Гэта вельмі добра можна праілюстраваць прыкладамі з мастацкіх твораў. Паспрабуем прааналізаваць асноўныя шляхі ўзнікнення аказіянальных канатацыйных значэнняў слова.

Аналіз моўных фактаў паказвае, што самыя эфектыўныя шляхі узнікнення аказіянальных канатацый слова – лексічны паўтор, які дапускае паўтарэнне нейтральнага слова з далейшым яго перасэнсаваннем. Звычайна гэта частотны лексічны паўтор, у выніку якога слова, паўтараючыся ў тэксце, трапляе ў рознае кантэкстуальнае “атачэнне” і пад яго ўплывам набывае пэўнае сэнсавое і эмацыянальна-экспрэсіўна-ацэначнае гучанне. Пакажам гэта на канкрэтных прыкладах. Так, у сказе “Рукавок пасля вайны працаваў *фінагентам*” (Я. Сіпакоў. Сцяпан і Рукавок) слова *фінагент* выкарыстоўваецца са звычайным, намінальна-нейтральным значэннем: ‘фінасанавы агент; агент, які займаецца фінасанавымі пытаннямі’. Аднак ужо ў бліжэйшым лексічным акружэнні ў гэтым слове індуючыюцца тыя адмоўна-ацэначныя адценні значэння, якія яно яшчэ не набыло, але набудзе ў вуснах Сцяпана, галоўнага героя твора: “...працаваў *фінагентам*. Ды так доўга, што многім ужо здавалася, быццам працуе ён на гэтай пасадзе ўсё жыццё, быццам і нарадзіўся ён з партфелем у руках і ад таго часу ходзіць па хатах, страшыць, даводзіць да слёз, сыскавае, спаганяе нядоімкі, адбірае ў людзей апошняе... Рукавок быў тады ў акрузе настолькі страшнаю асобаю, што ім нават палохалі малых дзяцей...” Рэальная сітуацыя, апісаная ў творы, – галоўны экстралінгвістычны фактар, які стымулюе з’яўленне канатацыйнай афарбоўкі ў слове *фінагент*. Набыўшы яркі ацэначна-характарыстычны змест, яно на працягу ўсяго апавядання вылучаецца ўстойлівасцю адмоўных канатацый і становіцца апорным, ключавым пры

стварэнні вобраза Рукаўка: “А ты – *фінагент*, – сказаў Сцяпан, уклаўшы ў гэтую абразу ўсю сваю злосць і нянавіць да Рукаўка”. У мастацкім тэксце слова *фінагент* становіцца сродкам ацэнкі і характарыстыкі агіднага, подлага чалавека, які жыве выключна матэрыяльнымі інтарэсамі. Дадатковыя значэнні пастаянна адчуваюцца ў лексічных паўторах і падтрымліваюцца тэкстуальна, напрыклад: “За што ты, Сцяпан, так Рукаўка не любіш?..” – “А за тое, што *фінагент* венікі з бэзу робіць. Бэз цвіцець, пахіць, а ён ім смецце падмятаець”. Стылістычна нейтральнае, пазбаўленае эмацыйнай афарбоўкі і ўвогуле той экспрэсіі, якая ўласціва словам эмацыянальна-экспрэсіўным, ацэначным, слова *фінагент* набывае ў мастацкім тэксце дадатковыя канатацыйныя адценні.

Больш складаныя задачы, чым у штодзённым маўленні, выконваюць прыметнікі *лагодны, ціхі і мірны* ў апавяданні-алегорыі “Гісторыя парсюка” І. Мележа. Гэтыя словы пісьменнік актыўна выкарыстоўвае для характарыстыкі абагульнена-сімвалічнага вобраза парсюка – “асвінеўлага” чыноўніка, аднаго з тых, пра якіх П. Панчанка ў вершы “Ціхія” пісаў: “Яны жывуць заўсёды з краю, / Яны заўжды за неўмяшанне. / Яны – распльўчатая зграя, / Імя якой адно: мяшчане...” Мастацкая актыўнасць слоў у сістэме вобразных сродкаў твора пацвярджаецца багатай частотнасцю іх ужывання ў тэксце. У адным радзе з кантэкстуальна сінанімічнымі *наважны, роўны, чысты, сумленны, увішны, перспектывы* і іншымі словы *лагодны, ціхі, мірны* выступаюць у якасці дамінанты мастацкага вобраза і ўраходзяць у сістэму ключавых, апорных сродкаў стварэння вобразнасці. “З чыстым сумленнем чуў сябе заўсёды *лагодны, мірны* парсюк. І сумленне чыстае, і шэрсечка роўненькая, шаўковая. І роўнае, *лагоднае* роханне да ўсіх... І *ціхі, і лагодны*. І паслухмяны. Цуд, а не парсюк!.. *Лагодны і ціхі*, здзіўляўся, калі шчасце раптам вылучала недарэчна каго іншага”. Прыметнікі-лейтматывы, захоўваючы ў мікракантэксце прадметна-паняццёвае значэнне, уласцівае ім у мове, у кантэксце мастацкага цэлага аказваюцца карэнным чынам пераасэнсаванымі. Яркі стылістычны эфект іх ужывання ажыццяўляецца ў тым і заключаецца, што яны становяцца двупланавымі. Станоўчай ацэначнасці ‘дабрадушны, рахманы, не схільны да сваркі, не варожы, спакойны’ ўвесь час супрацьстаіць аўтарскае адмаўленне, як яўнае, сюжэтнае, так і скрытае, рассяянае ў слоўнай тканіне твора. У сістэме аўтарскага светапогляду названыя прыметнікі імпліцытна суправаджаюцца адмоўнай эмацыянальнай ацэначнасцю. Відавочна, цэнтральным, вызначальным для аўтара ў прыметах *лагодны, ціхі, мірны* з’яўляецца дадатковы эмацыянальна-сэнсавы элемент ‘раўнадушны, абыякавы; які жыве выключна мяшчанскімі інтарэсамі, двудушны, духоўна бедны’.

Актуалізацыя канатацыйных магчымасцей слова можа вынікаць з сітуацыі, апісанай у тэксце.

Па-свойму арыгінальна і непаўторна інтэрпрэтуецца слова *цыган* (У. Караткевіч. Краіна Цыганія). Чарнявага, рухавага, як вада, беларускага хлопца, ногі якога не стамляюцца і лёгка носяць свайго гаспадара, цыганка

назвае *цыганом* (“*Цыган*, значыцца, ты. А я – так сабе”), уклаўшы ў гэтае слова самую лепшую пахвалу чалавеку нястомнаму, вольнаму, гордаму, улюбёнаму ў жыццё, якому не сядзіцца на адным месцы, якому хочацца спазнаць свет.

Да ўзнiкнення канатацый аказiянальнага характару прыводзiць таксама ўжыванне ў кантэксте двух цi больш слоў, адно з якіх выступае як эмацыянальна-экспрэсiўна-ацэннае, а другое – нейтральнае, або слоў, якія вызначаюцца неаднароднымi, супрацьлеглымi ацэнкамi. Так, па-за кантэкстам слова *сямейнікі* абсалютна канатацыйна-нейтральнае. Стварэнне ў ім ярка выражанай адмоўнай канатацыi звязана з устойлівай суаднесенасцю гэтага слова з узуальна-канатацыйнымi моўнымi адзiнкамi (*звер*, *скупеча*, *зямля ненаежная*, *няўдаліца*, *жмiндзіла*, *драпежны*): «Звялі маладзiцу са свету *сямейнікі*. Свёкар быў *звер* і *скупеча*, “*зямля ненаежная*”. А сыноч – яшчэ горшы. Вожа сена не мог накласцi, *няўдаліца*... Свякроў была вельмі ж *драпежная* ў працы... *Жмiндзіла* – хай бог крые...» (Я. Брыль. Марыля).

З прыёмам адначасовага ўжывання цесна змыкаецца прыём супастаўлення, у выніку якога словы, што супастаўляюцца, набываюць нехарактэрную для іх канатацыйную значнасць: “Які я вам *наважане*? Я – *вучань першага класа!*” (В. Вітка. Абвяржэнне); “...паселяцца ў новым доме людзi самавiтыя, найлепшым чынам *гарадскія* – не тое што *заходскія* Казiкавы сябры, гэтакія ж *рабочыя*, як і ён” (М. Стральцоў. Волка), “Ён мяне *рэвiзорам* назваў... Але ж я тутэйшы, і ў мяне душа балiшь, ж у *гаспадара*, а не як у *рэвiзора*” (А. Кулакоўскi. Сад).

Узнiкненню аказiянальных канатацый часта спрыяе так званы прыём амплiфікацыi. Канатацыйна-нейтральнае слова, трапiўшы ў кантэкст, пабудаваны на прынцыпах нагнятання дзеяння, можа набываць характарыстычныя якасцi, станавiцца сродкам перадачы ацэнак, эмацыянальных адносiн таго, хто гаворыць (пiша): “...рабiць трэба было тое, на што я здатны, дзеля чаго я і падаваўся ў вучоныя... замест гэтага я *разбiраў* розныя паклёпы, звадкi, *сварыў*, *мiгiў*, *дзiлiў* кватэры, *арганiзоўваў* патрэбныя і непатрэбныя абмеркаванні, *бегаў*, *званiў* па тэлефонах, *ездзiў*, *дакладваў*, *узгадняў*, *прасiў зрабiць* так, а не iнакш... *даводзiлася* нешта *ўзначальваць*, нешта *прабiваць*, у нечым *прымаць* дзейны *ўдзел*...” (Б. Сачанка. Мара).

Акрамя названых, выяўлены прыём суб’ектыўнага, iндывiдуальна-аўтарскага ўспрымання слова і яго асэнсавання, ацэнкi. Праiлюструем гэта на прыкладах, узятых з абразкоў Ф. Янкоўскага: «Запiсваў слова *нядзелькаваць*. Запiсваў яго сваякоў, радню... *нядзеля*, *паднядзельіца*, *нядзелька*... Добра ад іх, добра з iмi на душы... І не чуў я такіх дарагіх слоў ад тых, што “падкультурыўшыся” на швэнданнi па гарадах і дарогах, кажуць нядобрыя, чужыя словы *кульнём*, *скiнемся*, *кутнём*» (“*Нядзелькаваць*”); «І разу не здарылася, каб не было, калi заходзiў ва “Умелья рукi”, іх – хлапчукоў, хлопчыкаў, хлапчанятак. Тут і яны. І не “*культпаходныя*”» (“*Люблю. Умелья рукi*”). Як бачым, суб’ектыўна-аўтарскае асэнсаванне слоў прыводзiць да

стварэння вакол іх своеасаблівага канатацыйнага арэола, да прырашчэння станоўчых або адмоўных эмацыянальна-экспрэсіўна-ацэначных значэнняў.

Не менш важным для выяўлення аказіянальных канатацый з'яўляецца выкарыстанне такога экспліцытнага актуалізатара, як графічнае вылучэнне нейтральнага слова ў тэксце. Графічна вылучанае слова прымушае чытача звярнуць на яго ўвагу, падумаць над прычынай яго пазначэння. Так, графічнае вылучэнне слова *госць* сведчыць пра тое, што яно выступае ў якасці сродку выражэння адмоўных канатацый (*госць* 'той, хто нечакана вярнуўся, наведваў хату, родных з пэўнай мэтай на які-н. час' + 'той, хто ўхіляецца ад воінскай службы, дызерцір'): «Людзі думалі, што чалавек з фронту прыйшоў, а бацька дзверы на засоў і вокны запяў, каб ніхто і праз акно не глядзеў на такога *госця*. Выявілася... што ён прыйшоў дадому адпачыць... іншыя няхай ваююць... Пакуль жыве “*госць*” дома, вокны ў хаце былі завешаны, калітка зашчэплена і вароты завязаны вяроўкай» (А. Кулакоўскі. Шляхамі жывіцца).

Такім чынам, прааналізаваны матэрыял сведчыць, што практычна любое слова пад уплывам кантэксту можа стаць эмацыянальна-ацэначным, набыць у маўленні канатацыі як станоўчага, так і адмоўнага характару. Адзін з галоўных напрамкаў выяўлення аказіянальных канатацый і моўных сродкаў іх перадачы – вывучэнне лексічных і асацыятыўных сувязей слоў у кантэксце. Асноўнымі шляхамі ўзнікнення аказіянальных канатацыйных значэнняў слова выступаюць: лексічны (пераважна частотны) паўтор, які дапускае паўтарэнне канатацыйна-нейтральнага слова з далейшым яго пераасэнсаваннем, у выніку чаго слова набывае дадатковае эмацыянальна-сэнсавое значэнне (*фінагент*, *ціхі*); тэкстуальна-сітуацыйная актуалізацыя канатацыйна-нейтральнага слова (*цыган*); адначасовае ўжыванне ў сказе ці ў бліжнім кантэксце двух і больш слоў, адно з якіх – канатацыйна значымае, другое – нейтральнае, або слоў, якія вызначаюцца аднароднай / неаднароднай ацэначнасцю (*сямейнікі* і *звер*, *скупеча*, *няўдаліца*, *жміндзіла*); супастаўленне канатацыйна-нейтральных слоў, у выніку чаго адно з іх набывае канатацыі станоўчага характару, другое – адмоўнага, пры гэтым утвараюцца своеасаблівыя антанімічныя пары (*гарадскія* – *заводскія*, *рабочыя*; *гаспадар* – *рэвізор*); суб'ектыўна-індывідуальнае, аўтарскае ўспрыманне слова і яго ацэнка (*кульнём*, *скінемся*, *кутнём*, *культпаходныя*). Да ліку стылістычных прыёмаў, што спрыяюць з'яўленню аказіянальных канатацый, можна аднесці прыём графічнага вылучэння (слова, як правіла, бярэцца ў двукоссе), які цесна звязаны з лексічным паўторам (“*госць*”), а таксама прыём ампліфікацыі (*сварыў*, *дзяліў*, *мірыў*).

Спіс літаратуры

1. Шмелёв, Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка / Д. Н. Шмелёв. – М., 1964. – 244 с.
2. Туроўская, Ф. А. Канататыўныя значэнні “нейтральнай” лексікі / Ф. А. Туроўская // Беларуская лінгвістыка. – Мінск, 1982. – Вып. 21. – С. 25 – 30.

Наталля ЛОБАНЬ,
кандыдат філалагічных навук.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ